

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Г. Сарбей

*НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.
УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ*

К., Видавничий дім "Альтернативи", 1999. — Т. 9. — 336 с.

Дев'ятий том багатотомної праці "Україна крізь віки", присвячений національному відродженню України, під яким розуміється комплекс подій і явищ кінця XVIII — початку XX ст., пов'язаних з поширенням масового національного самоусвідомлення і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців.

У книзі цілком слушно зазначається, що цей термін та з'ясування його суті було б марно шукати у спадщині радянської історіографії. З остаточною інтеграцією більшості українських земель у радянсько-комуністичній тоталітарній системі потрапила під сувору заборону сама проблема історії українського національного руху, який, власне, й становив основу того явища, що його М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та інші називали українським відродженням. Саме зазначені визначні постаті української історичної науки ввели до наукового обігу це поняття, розглядаючи його як два потоки в основному однакові за змістом, однак розмежовані територіально поділом українських земель Російською та Австрійською монархіями.

Автор тому покійний професор В. Сарбей у своїй праці спирається на вже розроблену українською історіографією методичну схему "українського XIX століття", яка дозволила йому висвітлити понад 130-річний процес українського відродження у його основних виявах: національно-політичному, соціально-економічному, духовно-культурному. Йдучи за новітніми дослідниками, які дещо розширили хронологічні межі українського відродження, автор починає виклад від часу падіння української козацької державності — 80-х років XVIII ст. Водночас він вносить суттєві уточнення у визначення завершальних хронологічних меж, вважаючи ними, цілком слушно, не 1914 р., а 1917 р. Цей рубіж пов'язується з початком української національно-демократичної революції, що, за словами В. Сарбея, "постала як логічне завершення й апогей усієї попередньої історії українського відродження" (с. 20–21).

Перші сторінки книги виразно і переконливо розкривають колонізаторську й асиміляційну політику Росії, спрямовану на поглинання України імперським державним організмом. Одним з її важливих аспектів, як справедливо наголошує автор, було намагання царизму ліквідувати і по можливості вивести за межі України свого найнебезпечнішого противника — козацтво.

Зруйнувавши Запорізьку Січ, російський уряд усував останню перепону своїй політиці в Україні. Розкриваючи причини ліквідації Запорізької Січі, В. Сарбей зауважує, по-перше, що це народоправне державне утворення з вільним козацьким населенням ніяк не вкладалося в самодержавний режим Російської імперії і, по-друге, — це рішення було продиктовано прагненням усунути економічного конкурента в освоєнні причор-

номорських степів. Ці правильні положення, на нашу думку, слід було б доповнити вказівкою на те, що козацтво на території “Вольностей Війська Запорізького” вело свою економічну діяльність без феодалного примусу, спираючись на використання вільнонайманої праці, культивуючи фермерське господарство. Все це створювало суттєву загрозу імперській феодално-кріпосницькій системі.

Зміст рецензованої книги значною мірою визначається намаганням автора подати нарис історії України в контексті еволюції її національного розвитку. Про це свідчать вже самі назви трьох розділів, з яких складається праця, — “Шляхом національного відродження (перша половина XIX ст.)”; “Консолідація української нації (друга половина XIX ст.)”; “На порозі Української національно-демократичної революції: початок XX ст.”. При цьому В. Сарбей зумів показати, що українське питання, пов’язане з існуванням двох найбільших у Європі заборчих імперій, набуло міжнародного характеру. Від його вирішення залежало майбутнє не тільки українського народу, а й самих цих імперій, де панівні нації протиставлялися гнобленим. Як наголошується у книзі, це створювало вогнище постійної соціально-політичної напруги, яка поширювалася і на сусідні країни.

Попри остаточну ліквідацію царизмом Гетьманату і Запорізької Січі, Україна продовжувала залишатися суттєвим чинником міжнародних відносин. Про це свідчить, зокрема, особливий інтерес, який виявили до України революційна Франція та імператор Наполеон, про що зазначається у книзі. У зв’язку з цим нам видається спрощенням розглядати проєкт утворення української держави “Наполеоніди” лише як фактор, що мав забезпечити окупаційну французьку армію матеріальними ресурсами і тому, мовляв, “хоч як тяжко жилося йому (українському народу) під гнітом Російської імперії, він вирішив боронити рідну землю від чужоземних загарбників” (с. 65).

Громадська активність українського суспільства, яке в цілому виявило лояльність до імперії, була пов’язана насамперед із сподіванням відновлення хоча б частково традиційних інститутів Гетьманщини, відновлення козацтва й отримання особистої свободи селянами-ополченцями, про що досить докладно оповідається у книзі. Однак залишено поза увагою, що українське громадянство нічого не знало про плани Наполеона щодо України. Цілком ймовірно, що у протилежному випадку реакція могла бути подібною до т. зв. іллірійського руху серед південних слов’ян у зв’язку з утворенням Іллірії або мати своїм наслідком піднесення національних почуттів, як у Польщі у зв’язку з утворенням Великого герцогства Варшавського.

І все ж з деяким запізненням ідеї Французької революції, їх втілення у кодексі Наполеона так чи інакше дали поштовх посиленню опозиційних настроїв в Україні. Автор цілком логічно поєднує їх із загостренням пам’яті про українську державність і мріями про її відновлення, підсиленими насильницькими розформуваннями козацьких полків і відмовою уряду виконати свої обіцянки.

Викликає інтерес показ саме української течії багатьох таємних товариств, що діяли в Україні. Національний характер низки масонських лож, військових таємних організацій “не помічався” радянською історіографією.

Початок політизації українського національного руху пов’язується у книзі з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства. Його найбільш радикальних учасників вже не могла задовольнити лише культурно-просвітницька діяльність. Як вважає автор, на передній край боротьби проти

національного гноблення висунулися загальні суспільно-політичні вимоги ліквідації самодержавно-кріпосницького режиму, встановлення демократично-республіканського ладу з державною незалежністю України.

У книзі підкреслюється, що важливі зрушення у суспільно-політичній свідомості здійснила європейська революція кінця 1840-х років. Переконливо показано, що вона сприяла суттєвому піднесенню національної свідомості насамперед на західноукраїнських землях. Водночас наводяться цікаві факти, які свідчать, що події в Європі і Галичині гальванізували визвольний рух і в підвладній Російській імперії Україні. Саме ця обставина змусила російський царизм зробити “найбільший внесок у придушення європейської революції, а відтак і національного та соціального руху в Україні по обидва боки російсько-австрійського кордону” (с. 132).

Переконливо розкриваючи гостроту протистояння між українським рухом і російською державно-поліцейською системою національного гноблення, В. Сарбей робить важливий висновок, що в умовах поневолення українського народу будь-який вияв національної свідомості в культурному процесі набував політичного значення. Саме на міцні традиції національно-культурних надбань і спиралося українське відродження.

Проблемі консолідації української нації у другій половині XIX ст. присвячено центральний розділ книги. Автор наголошує, що шлях нормального розвитку українців перетинали гальмівні чинники романівської імперії, які вели до їх русифікації, соціальної деструкції, однак процес формування модерної української нації зупинити вже було неможливо. Про це свідчили суттєві економічні та суспільні зрушення в обох частинах України, які супроводжувалися піднесенням українського національного руху, його дальшою політизацією. У книзі розкривається багатоманітність виявів суспільно-політичного і громадського життя в Україні в цей період, починаючи від діяльності гуртка “хлопоманів”, громадівського руху і до появи радикальних національних організацій на переломі XIX—XX ст.

Перші кроки українських політичних організацій висвітлюються у книзі на тлі складних і неоднозначних взаємин з російським і польським визвольними рухами, які нехтували своїм дедалі активнішим українським партнером. Цілком доречним у цьому зв'язку є висновок автора, що “російські революціонери залишалися хронічно глухими до переконливих аргументів засновників української вільної преси за кордоном, що задля їхньої ж користі їм потрібно брати до уваги українську справу” (с. 225—226). Власне небажання тогочасного російського ліберального і революційного політикуму рахуватися з українськими національними інтересами, як показано у книзі, підштовхнули українство до створення власних політичних партій. Водночас автор проводить важливу, на наш погляд, думку, що розвиток визвольних змагань у 1917—1920 рр. був би неможливим без копіткої роботи кооперативів, земств, численних громадських товариств, які вели наполегливу роботу, спрямовану на піднесення національної свідомості широких верств українського народу.

У книзі помітне намагання приділити увагу основним політичним течіям українського суспільства протягом XIX — поч. XX ст., однак не всі вони знайшли належне висвітлення. На жаль, обійдено мовчанкою дореволюційний період громадсько-політичної й наукової діяльності В. Липинського. Взагалі консервативно-помірковані прояви в українському русі залишилися поза увагою автора. Це торкається зокрема і багатогранної діяльності А. Шептицького, про якого згадується лише в контексті розвитку кооперативного руху.

Очевидно, визначений обсяг рецензованої праці завадив автору більш повно викласти цілу низку питань і обумовив певний схематизм у висвітленні окремих сюжетів. Однак в цілому виконана праця, безсумнівно, сприятиме сповненню “сучасних читачів почуттями історичного оптимізму і зміцнить їхні національно-патріотичні переконання” (с. 27).

* * *